

Ігор Володимирович Ткаченко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу пресознавства,
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-8276-3778
e-mail: tkachenko@nas.gov.ua

Лариса Олександрівна Матвійчук,
кандидат наук із соціальних комунікацій,
старший науковий співробітник відділу архівознавства і
документознавства
Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-7230-9053
e-mail: l.matvijchuk@ukr.net

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПРЕСИ В ПОГЛЯДАХ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА Є. ЧИКАЛЕНКА

Мета роботи. Дослідження стосується розгляду ключових проблем становлення української народної преси початку ХХ ст. на основі публіцистики М. Грушевського, насамперед публікацій у народному тижневику «Село», а також матеріалів щоденника Є. Чикаленка. **Методологія роботи** полягає в застосуванні евристичного та проблемно-пошукового методів дослідження в поєднанні з критичним аналізом матеріалів, уміщених М. Грушевським на сторінках українських часописів, у яких розглядаються шляхи і проблеми становлення та розвитку української преси на початку ХХ ст. **Наукова новизна** розвідки полягає в розширенні бази наукового знання в галузі дослідження української періодики, історії українського національного руху початку ХХ ст., грушевськознавства, залученні до наукового обігу низки маловідомих широкому загалові дослідників матеріалів з українських видань початкового етапу становлення національної преси. Аналіз публікацій М. Грушевського та щоденника Є. Чикаленка дозволяє визначити їхні погляди на основні проблемні питання, з якими стикалися видавці україномовних часописів після революції 1905 р. у Російській імперії, на роль і значення друкованого слова рідною мовою для розвою національної свідомості українців. **Висновки.** Встановлено, що питання розвитку української преси, її поширення та впливу на формування національної свідомості були основними завданнями для обох видатних діячів українського руху, а їхні погляди на перспективи становлення української преси хоча й різнилися, але в ключових моментах були тотожними, а головним в їхній видавничій та публіцистичній діяльності було розуміння того, що українські газети і журнали мають спиратися на широку підтримку народних мас.

Ключові слова: М. Грушевський, Є. Чикаленко, українська преса, народний тижневик «Село», щоденник Є. Чикаленка, публіцистика М. Грушевського.

Актуальність теми дослідження. На початку ХХ ст., після революції 1905 р. у Російській імперії, основним легальним способом широкої пропаганди ідей українства стала преса, можливості для розвитку якої постали в результаті лібералізації законодавства і зниження рівня цензури й адміністративного тиску на видання та їхніх редакторів. Такими можливостями скористалися М. Грушевський, коли переніс видання «Літературно-наукового вістника» (далі – ЛНВ) до Києва з 1907 р., а також Є. Чикаленко, який став ідейним натхненником та меценатом перших щоденних українських газет «Громадська думка» та «Рада».

Виступаючи як однодумці та соратники на видавничій ниві, обидва видатних діячі українського руху, попри неочевидну, але декларовану свободу преси, були свідомі того, що новонароджені українські видання зустрінуться з низкою серйозних проблем, які перешкоджатимуть їх широкому розповсюдженню серед українців Наддніпряни. Вивчення видавничої діяльності з позиції М. Грушевського та Є. Чикаленка дозволяє не лише визначити їхні погляди на українську пресу як видавців та ідейних натхненників перших широковідомих українських часописів, але й дослідити, як саме україномовна преса прискорила формування національної свідомості українців на початку ХХ ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення життя й усіх аспектів багатогранної творчої діяльності М. Грушевського є одним із пріоритетів української історичної науки після здобуття країною незалежності. На сьогодні налічуються тисячі публікацій, у тому числі десятки монографічних досліджень, присвячених практично всім сферам діяльності, в яких М. Грушевський виявив себе протягом свого надзвичайно насиченого творчого життя. Що ж стосується власне його поглядів на українську пресу, слід відзначити насамперед монографію знаного грушевськознавця І. Гирича [1], окремі розділи якої присвячені політичній публіцистиці та публікаціям видатного Українця на сторінках ЛНВ, 2-й [2] та 3-й [3] томи 50-томного видання творів М. Грушевського, де оприлюднено статті діяча, видруковані свого часу у ЛНВ, «Ділі», «Засіві», «Раді», «Селі», інших українських виданнях.

Упорядники цих томів та автори вступних статей І. Гирич та С. Панькова слушно зазначають, що «... особливо яскраво виокремлюється такий важливий аспект, як вплив публіцистичної діяльності М. Грушевського на формування національної свідомості та суспільно-політичної думки в Україні. Значно посилюється цей вплив після перенесення ЛНВ до Києва та перетворення його на всеукраїнський орган» [2, с. VI]. Дослідники здебільшого не виокремлюють питання щодо поглядів М. Грушевського на проблему створення української національної преси, розглядаючи її в широкому контексті його впливу на формування національної свідомості українського народу. Погляди М. Грушевського на роль і значення народної просвіти через друковане слово розкриваються в публі-

каціях дослідників, присвячених його діяльності як публіциста та його участі у виданні народних тижневиків «Село» та «Засів». Серед них праці С. Панькової [4], В. Тельвака [5], І. Ткаченка [6], І. Цибенко [7] та ін. Що ж стосується Є. Чикаленка, його погляди на масову українську пресу та її ключові проблеми на початковому етапі викладені в «Щоденнику» за 1907–1917 рр. [8], монографії дослідниці його життя і творчості І. Старовойтенко [9], численному листуванні з провідними діячами українського руху. Загалом слід зазначити, що попри кількісно значний масив публікацій, що стосуються життя і творчості М. Грушевського та Є. Чикаленка, відображення їхніх поглядів на українську пресу та її вплив на пробудження самосвідомості українців заслуговує на найбільш прискіпливу увагу істориків та пресознавців.

Виклад основного матеріалу. Той факт, що українське громадянство Наддніпрянщини потребувало власних друкованих видань, став очевидним ще задовго до революції 1905 р. у Російській імперії. На відміну від Галичини, де українські інституції мали значно більшу свободу дій і можливість вільно видавати газети і журнали українською мовою, для підросійської України видавнича діяльність стала новим явищем життя, з реалізацією якого був пов'язаний цілий ряд проблем. До їх вирішення активно долучились і М. Грушевський та Є. Чикаленко.

У передмові до третього тому серії «Суспільно-політичні твори» 50-томного зібрання праць М. Грушевського відома дослідниця його життя і творчості С. Панькова звертає увагу на значення, якого він надавав українській пресі для народу. Згадуючи про публіцистичну діяльність видатного історика, вона зазначає, що, «залишаючи головним рупором своєї публіцистичної діяльності «Літературно-науковий вістник», М. Грушевський активно співпрацює з наймасовішими газетами Наддніпрянщини і Галичини – «Радою» та «Ділом», засновує унікальний за формою і змістом народний ілюстрований тижневик «Село», разом з тим підкреслюючи, що «заради того, щоб пробудити селянство, він часто відкладав працю над фундаментальною «Історією України-Руси», готуючи статті до «Села» та впорядковуючи його числа» [10, с. V–VI].

Видавнича діяльність стала основною в житті Є. Чикаленка та М. Грушевського в період після Російської революції 1905 р. Українські газети та журнали набули значення трибуни, з якої М. Грушевський доносив власну позицію практично з усіх питань розвитку українського руху та його подальших перспектив, зокрема й щодо заснування популярних видань для народу. Погляди Є. Чикаленка щодо майбутнього і труднощів на шляху становлення української преси викладені здебільшого в його щоденнику за 1907–1917 рр. та епістолярії.

Перші намагання видавати україномовні газети в Російській імперії мали місце ще до революції 1905 р. Так, чикаленкознавець І. Старовойтенко зазначає, що спроби українців отримати дозвіл на власний друкований орган припадають

на 1901 р. А 1903 р. Є. Чикаленко писав М. Аркасові про своє бажання видавати газету для села «Селянин», чого йому адміністрація не дозволила. Він не полишив цих намірів і в 1904 р., коли хотів поїхати до Петербурга по дозвіл на видання хліборобської газети, «чисто народної, мужицької і по змісту, і по ціні» [9, с. 66]. Маніфест 17 жовтня 1905 р. та революційні події утвердили Є. Чикаленка та його однодумців, до яких безперечно слід віднести й М. Грушевського, в намірі друкувати щоденну газету, але однозначно не селянсько-робітничого напрямку.

Разом з тим, наведені вище факти свідчать про серйозне прагнення Є. Чикаленка видавати газету, спрямовану на вирішення проблем найбільш чисельної і найменш освіченої верстви населення, а саме українського селянства. Однак в умовах адміністративного тиску, відсутності достатніх матеріальних та кадрових умов ним було обрано шлях публікації щоденних українських газет «Громадська думка» і «Рада», які також потребували щоденної фінансової підтримки. В умовах інертності і навіть байдужості більшості українського громадянства, відсутності належної для бездефіцитного ведення справи кількості передплатників, завдяки чому основне фінансове навантаження лягало саме на Є. Чикаленка, видання газети для селянства стало би занадто важким тягарем для інтересів спільної справи.

Для М. Грушевського після революції 1905 р. першочерговою справою стало перенесення ЛНВ до Києва. Одним з головних завдань цього часопису декларувалось єднання галицьких та підросійських українців, відстань між якими з часом могла призвести до розділення єдиної української нації. Революція 1905 р. у Росії не лише надала можливість видавати українські газети і журнали в підросійській Україні, але й могла стати причиною втрати ЛНВ свого виняткового становища як єдиного всеукраїнського журналу. Ще одним вагомим фактором стало те, що від 1901 р. не було змоги легально надсилати ЛНВ до Росії внаслідок циркулярної заборони головного управління у справах друку, а це завдало не лише матеріальних збитків, але й послабило контакт з літературними колами українства в Росії [11, с. 2].

У статті «До наших читачів у Галичині» Михайло Грушевський пояснив причину перенесення ЛНВ до Києва: «Літературно-Науковий Вістник від самого заснування був ведений нами в характері всеукраїнському ... Для удержання та зміцнення всеукраїнського характеру нашого журналу, для скріплення його зв'язків з Україною треба провести реформу його в вище згаданім напрямі: організувати відділ редакції в Києві й притягнути до ближчої участі місцеві літературні сили» [12, с. V]. Перенесення журналу розтягнулось у часі, окрім низки організаційних і кадрових питань, довелося долати опір не лише царської адміністрації, але й опонентів видання і самого Грушевського серед лідерів

українського громадянства Києва. Крім того, він брав активну участь у створенні щоденної газети «Рада», визначенні її кадрового складу, редакційної політики тощо. Як писав М. Гехтер, «за ним стояв його особистий авторитет по обидва боки Збруча, його організаційний хист, не в останній мірі його великий маєток. Це був союзник незвичайно цінний, і його ближча участь у видаванні «Ради» була для газети дуже солідною підпорою» [13, с. 18].

Власне бачення поступу української преси М. Грушевський виклав у статті «Наша газета», опублікованій у першому номері «Ради» за 1907 р. Говорячи про оновлення газети, її редакції, безпартійний і міжпартійний характер, наголошуючи на слабкому рівні української національної свідомості й самопізнання в українському громадянстві, він також не обійшов і теми селянської періодики, зазначаючи, що «при заснуванні своєї газета мала на увазі передовсім читачів з народу і, бажаючи дати їм весь матеріал у вповні приступній формі, через се саме мусила занадто понижати загальний свій рівень та навмисно обминати теми, безпосередньо не зв'язані з інтересами читачів з народу, або трудні для популярного викладу. Тим часом виявилось, що серед читачів газети публіка з народу була в меншості, а переважна більшість читачів була з інтелігенції різних верств і відтінків, і їх, а так саме й більш розвинених селян, не могла задовольняти цілком популярна газета. Тому надалі газета наша, не розриваючи зв'язку з народними кругами, служачи далі інтересам робочих мас і селянства спеціально, як нашої національної підстави, і стараючися бути приступною по можливості й найширшим кругам, не буде, однак, навмисно понижати рівень свого викладу, а буде примірятися до потреб і вимог читача інтелігентного, маючи те пересвідчення, що й серед селянства та робочих верств наростає також читач з більшими культурними вимогами й потребами. Коли ж знайдеться ширший круг читачів, для яких буде потрібний більш популярний виклад, при газеті нашій буде заведено друге, популярне, видання для селян, по дешевій ціні, й буде виходити кілька разів на тиждень» [14].

Ця стаття М. Грушевського стала не лише програмним маніфестом газети «Рада», але й вказала на ті труднощі, які виникли під час становлення української преси. Слабкий рівень усвідомлення громадянством потреби у власному друкованому слові, неграмотність селянства і нерозуміння ним «складної» газетної мови стали одними з причин того, що започаткування популярного часопису доступною мовою для найбільш чисельної верстви населення було відкладено в часі.

Проблеми новонародженої української преси були викликані передусім інертністю суспільства, для якого українські видання не були частиною його повсякденного укладу життя. Відсутність україноорієнтованих кадрів, визначеності з тематичним напрямом, необхідних для ведення новостворених часописів

коштів, неграмотність переважної більшості українських селян і робітників були тими викликами, які перебували під постійною увагою М. Грушевського та Є. Чикаленка як видавців української преси.

Як зазначає І. Старовойтенко, Є. Чикаленко не одразу визначився з ідейним спрямуванням «Ради». У 1908 р. він писав Грушевському про намір українізувати газету, зробити її українською не лише за мовою, але й за змістом. Цю ідею він запозичив у Л. Жебуньова, редактора «Ради», який зауважив, що «Рада» розглядала будь-яку тему як російська газета, через що визнавалася читачами не за українську, а за звичайну загальноросійську газету, яка лише друкувалася українською мовою [9, с. 70].

Бажання Є. Чикаленка перетворити «Раду» на дійсно популярну газету простежується в багатьох записах його щоденника. Однак видавець і меценат постійно висловлював досить-таки скептичні погляди щодо перспектив розвитку української преси в цілому і власної газети зокрема. Так, у записі від 14 лютого 1909 р. він висловлював думку, що, на його переконання, не варто сподіватися, що українська газета стане на свої ноги та існуватиме без сторонньої допомоги.

Зокрема, він писав: «... тепер ясно видно, що нема читача для такої газети. По городах нема ще інтелігенції, яка говорила б по-українському вдома, в родині, на вулиці і взагалі скрізь, вона ще тільки народжується. Про сільський народ я й не кажу, бо він або зовсім неграмотний, або покалічений російською школою і не може, а то й не хоче читати української газети, яка пишеться мовою, виробленою хоч і на народній основі, але з масою слів і виразів не народних і чужих народів, бо він їх не чує ні в школі, ні в суді, ні в житті.

Правда, народжуються тепер і між сільським народом елементи, свідомі національно, що читають українські книжки, газети, але їх мало, бо політична атмосфера не сприяє розвитку цих елементів. Сваюля адміністрації душить їх, вони бояться виписувати газету, бо в очах адміністрації це «крамола», з якою треба боротись» [8, с. 47].

Подібні погляди простежуються і в публіцистиці М. Грушевського. Так, у статті «Не дозволяти!», вміщеній на сторінках тижневика «Село», він згадує про проект закону про школи «інородчеські», в якому була відсутня можливість для українців навчатися рідною мовою, слушно звертає увагу на те, що для багатьох українців питання навчання українською не значило нічого або майже нічого: «А найгірше – покликувалися на те, що українські селяни самі не просять української школи. Посилалися на різних земляків у Думі і на українських селян-депутатів, що у ній засідають. Доводили, що українські селяни не просять і не хочуть української науки в школі. І се, кажу, було найгірше» [15, с. 2].

М. Грушевський порівнював часи Богдана Хмельницького із сучасним йому періодом (1909 р.) і робив висновок не на користь відомої йому реальності.

Висловлюючи стурбованість тими важкими умовами, в яких опинилось українське селянство на початку ХХ ст., М. Грушевський однією з головних причин теперішнього нещастя на тлі колишньої освіти вважав те, що «шкіл мало, а вчать непянятно, мовою руською. Люди відбивалися від своєї мови, а руської не могли навчитися так добре, щоб нею орудувати і всякі руські книжки докладно розуміти; своєю ж українською мовою привчали їх гидувати, мовляв, се мова мужицька, до науки не здатна. Та й українських книжок ані газет не можна було друкувати, ані тримати. І так, не маючи своєї освіти народної, народ наш за сей час стемнів, збіднів, самий останній став, хоч не обділила його природа ані розумом, ані поняттям» [16, с. 2].

Реагуючи на повідомлення дописувачів «Села», М. Грушевський неодмінно звертав увагу на потребу збереження і примноження українських традицій, передусім живої народної мови, а відтак і необхідності власної народної школи. Йдучи назустріч побажанням читачів, він писав: «... як селянство наше далі буде тої мови рідної міцно держатися, а разом буде просвіщатися, гуртуватися, ставати більш тямущим, освіченим та заможним, – разом з ним буде підноситися наша мова українська, наш народ. Будуть його не зневажати, а шанувати; будуть нашу мову не тільки що за людську, але й за дуже добру та поважну вважати.

І се ви, браття селяне та робітники, добре пам'ятайте і не забувайте, що в своїх руках держите долю того славного народу українського, що колись був такий великий та славетний, а потім так підупав і отемнів мізерно, що його покинули і зрадили його діти. Коли будете міцно триматись його і своєї мови рідної, слова українського, та будете разом вчитися, просвіщатися, то підніметься він і процвіте знову славно і пишно. А як ні – то й зостанеться в такій мізерії!» [17, с. 2].

У той час, як для Є. Чикаленка основним способом висловлення своїх поглядів стали щоденник і листування, думки М. Грушевського щодо становища і шляхів розвитку української преси найбільш яскраво викладені ним у публіцистичній формі, зокрема на сторінках народного тижневика «Село», який постав з його ініціативи восени 1909 р., реалізувавши на практиці висловлену Є. Чикаленком ідею видання суто селянського часопису, спрямованого на забезпечення духовних потреб українських селян і робітників у друкованому слові рідною мовою.

Статті М. Грушевського вміщувалися практично в кожному числі «Села». Як зазначає С. Панькова, вони вирізняються особливим жанром – це переважно невеликі образки з тогочасного життя, серії історичних портретів та пам'яток України, написані живою мовою, доступною для селян [10, с. VII]. Багато з них були присвячені питанням селянсько-робітничої преси, проблемам запровадження українських шкіл і навчання українською мовою.

Як можна пересвідчитися зі статей М. Грушевського в народних тижневиках «Село» і «Засів», питання мови і просвітництва в середовищі українських селян і робітників були для нього ключовими мотивами, які спонукали його видавати ці досить популярні (на тлі інших україномовних видань підросійської України) газети. Його звернення з рубрики «До наших читачів», серії статей на теми української мови та української школи показують його апологетом поширення української національної свідомості серед селян і робітників завдяки друкованому слову, викладеному доступною для народного сприйняття мовою.

До читачів газет М. Грушевський звертався в іншому, скоріше емоційному, аніж прагматичному чи науковому, стилі. Розуміючи, що він апелює до аудиторії менш освіченої і відтак потребує простішої мови і доступнішого викладу матеріалу, свої статті в тижневиках «Село» та «Засів» він писав із застосуванням зрозумілої для селян лексики, пояснюючи сутність і необхідність газети народною мовою. У числі 1 «Села», що вийшло 3 вересня 1909 р., він закликав селян передплачувати новий селянський тижневик, мотивуючи це тим, що для кращого життя народ повинен бути просвіченим, оскільки «менше темноти – менше неправди, всякого лиха. Через те – хто хоче добра своєму краю, народові – повинен дбати про те, щоб і він сам, і оточуючі його люди були якомога тямущі, просвічені» [18, с. 2].

Звертаючи увагу на необхідність передплачувати власну газету, М. Грушевський прохав поширювати її між селянами та робітниками, звертатися напряму до редакції в разі виникнення будь-яких запитань. Відомо, що газету «Село» було сприйнято досить схвально, її зміст був різноплановим та цікавим, завдяки чому вона одразу набула чимало передплатників.

Звертаючи увагу на матеріальний бік справи, М. Грушевський зауважував, що на газету з такою програмою і напрямом не дадуть грошей ані земство, ані адміністрація, оскільки вона їм не потрібна. Коли ж вона потрібна селянам, то М. Грушевський просив їх поширювати газету серед своїх приятелів, щоб не лише доносити до людей правдиве українське слово, але й сприяти тому, щоб долученим до випуску газети не довелося докладати коштів на її ведення, адже зростання кількості передплатників значно зменшило б видатки на газету [19, с. 2].

Як М. Грушевський, так і Є. Чикаленко звертали увагу на цілком очевидні для української преси проблеми. На думку Є. Чикаленка, політична атмосфера в Російській імперії була однією з головних перепон на шляху розвитку українських видань. Він писав: «... поки не зміняться обставини, поки не запанує законність, доти газета наша не може мати широкого розповсюдження в селі, не тільки серед народу, але й серед сільської інтелігенції. Учителі, священики, дяки, фершалі, писарі та інші бояться її виписувати, щоб не втратити посади. Треба бути вже

дуже зацікавленим українським рухом, треба бути ідейною людиною, щоб тепер випусувати газету, будучи людиною залежною від начальства. Само собою, що такі ідейні люди між сільською інтелігенцією знаходяться і випускають українську газету, коли можна, на своє ім'я, а то на ім'я якоїсь незалежної людини. Але газета не може держатись на самих передплатниках-героях, бо взагалі героїв скрізь мало, мало їх і у нас по селах» [8, с. 47].

Саме на адміністративні утиски вказував і М. Грушевський як на основну причину закриття «Села» в 1911 р.: «Рівно рік і шість місяців скінчилося тепер, як ми стали видавати цю газету, бажаючи по силах наших послужити освіті і освідомленню нашого трудящого народу, селянства і робітників. Пильнували ми по совісті нашій се діло сповняти, але се ставало все тяжче і тяжче. Тяжко видавати тепер справедливу часопись взагалі, а ще тяжче українську. Не знають люди, як тяжко. А до того ж з різних боків чуємо, що слово наше до людей не доходить: забороняє різне начальство «Село» передплачувати, наказує людям не видавати, а до начальства відсилати. Нема ні одній газеті такої тісноти, як нашій. І тому припиняємо її» [20, с. 2].

Слід зазначити, що адміністративні утиски були вагомою, але не єдиною причиною проблем, які виникали у зв'язку з виданням українських часописів. Є. Чикаленко 31 травня 1910 р., коли до припинення виходу «Села» лишався майже рік, зазначав у своєму щоденнику: «М. С. Грушевський вже наміряється припинити «Село», бо воно, наперекір надіям, має великий дефіцит. Редакція з самого початку видання взяла дуже гострий тон, сподіваючись тим придбати багато передплатників, але помилилася. Громадянство наше таке вибагливе, таке вередливе і полохливе, що покладати на нього надій не можна. Не маючи своєї школи і не знаючи літературної мови, народ вимагає, щоб книжка чи газета писалися мовою його села, і коли він наткнеться на незрозуміле йому слово, то вже вважає, що ця мова йому чужа, незрозуміла, а через те й не хоче підтримувати того видання. А до того ще й боїться, бо начальство вважає українське друковане слово небезпечним для цілості Росії» [8, с. 102].

Рівень вимог українського громадянства, і не лише з числа освіченої міської інтелігенції, наочно демонструють дописи, вміщені на сторінках тижневика «Село», видавцем і фактичним редактором якого був М. Грушевський. Так, у багатьох з них міститься інформація про потребу селян у навчанні рідною мовою. Але такої думки дотримувалися далеко не всі селяни, будучи далекими від загальної єдності щодо питань мови, школи, грамотності й української газети. Так, дописувач з містечка Краснопіль Житомирського повіту повідомляв читачів «Села», що «перед приходом осені постало питання про будівництво нової школи, оскільки існуюча не могла вмістити всіх бажаючих навчатися дітей. Як і завжди у таких випадках, не обійшлося й без тих, хто виступали проти школи

як такої і навчання взагалі, бо “вже і так з тієї школи доволі злодіїв повиучувалось, ні, не треба нам цієї школи, бо й так на собаку кинеш, то в ученого школяра попадеш, є їдна та й буде з нас!”».

На думку автора, селяни чинили опір через те, що «школа на чужій мові стає їм за ворога. Це видно добре от хоч би з цього. Кожен школяр, що вже скінчив школу, хоче вже насміхатися з батьків. Багато селян не хоче і через ту “форму” своїх дітей посилати. Сірі штани і курточки, круглі картузи з бляшками, калоші. От уже і форма. Школярі, які ходять в цій формі, силкуються вже і говорити по кацапському і зовсім себе панками лічать. ... от через те і неохоче люди ставляться до школи і кажуть, що краще хай наші діти неграмотними будуть, аби не лізли в пани. ... а найбільш не подобається те, що діти, вийшовши з школи, кепкують з батьківської та дідівської мови. Звуть її “мужичою”. А се хоч кому то болітиме» [21, с. 8].

Подібні дописи зустрічалися на сторінках часописів «Село» і «Засів» неодноразово. Говорячи про наболілі для селян і робітників питання безпробудного пияцтва, темноти, зросійщення і відсутність реальних перспектив покращення життя, їхні автори звертали увагу на порушені у статтях М. Грушевського проблеми, пов’язані з поширенням друкованого українського слова, насамперед відсутністю можливості вільно передплачувати українські видання.

Розуміючи потребу читачів у правдивій інформації, знаючи, що представники влади на місцях, користуючись необізнаністю селян щодо законодавства Російської імперії про пресу, переслідували передплатників і читачів українських видань, редакція «Села» та її видавець регулярно звертали увагу на можливість вільно передплачувати українські видання.

М. Грушевський спеціально інформував читачів у числі 17 газети за 1910 р. про таку проблему: « ... часто пишуть з сіл до нашої редакції та й до інших також, що різні урядники, стражники, писарі тощо забороняють людям виписувати українські часописи, відбирають від них, або й не видають, та грозяться, що буде за се біда. Питають ся люде, чи правильно се, і чи справді українські газети мають в собі законопреступне, щоб їх можна відбирати або за них карати.

Відповідаємо, що українські газети виходять по закону, за дозволом начальства, виписувати їх всім вільно і не можна їх забороняти або відбирати. ... забороняють і відбирають газети нижчі служачі, котрі часто самі не знають, що можна, а чого не можна, і сього нема чого слухатися, а як силоміць поступають, то й скаржитися. ... а щоб заборонить усім, скажім – селянам, якусь газету виписувати чи читати, на се нема права. Коли яка газета неугодна, нехай її закривають, а передплатника (підписчика) не можуть чіпатися, до сього йому нема діла» [22, с. 2].

Слід зауважити, що лише питаннями мови, правопису чи адміністративного тиску проблеми української преси в поглядах М. Грушевського та Є. Чика-

ленка не обмежувалися. Вони звертали увагу на те, що українська преса мала суттєвий недолік у порівнянні з російською – вона не була звичною для читача і потребувала формування з нуля фахових спеціалістів, журналістів-професіоналів, скоординованих з огляду на її специфічні характеристики.

Як зазначає І. Старовойтенко, великою проблемою української газети був брак талановитих дописувачів, бо на той час ще не сформувався професійний журналістський корпус, не було «геніїв слова», здатних захопити читача своїм публіцистичним талантом. Розуміючи це, Є. Чикаленко неодноразово звертався до публіцистів із закликами писати такі статті, щоб вони «палили серця», зробили газету змістовною та популярною, а не наводили «сон-дрімоту». Він також мріяв про змістовні дописи різних жанрів, що дозволило би забезпечити українську газету («Раду») тисячами передплатників [9, с. 71].

Проблема формування фахового українського журналіста була лише однією з очевидних. Не менш важливим було те, що газета не могла стати популярною і мати більшу кількість передплатників і читачів без вирішення питань фінансового забезпечення. Адже видання газети було не лише приємно-патріотичною справою, але й потребувало значних інвестицій. Як влучно зауважив М. Грушевський у статті «Видавнича криза», «видавання газети все більше стає одним з родів звичайного капіталістичного підприємства. Газети видають акціонерні компанії чи багаті капіталісти – спекулянти або кар'єристи! Щоб притягнути передплатника, газета повинна бути багата, дуже багата, щоб сипати гроші популярним фельетоністам, критикам, белетристам, "всезнаючим" і "вездесущим" репортерам, кореспондентам, щоб засипати, подавляти читача незмірним багатством і різноманітністю матеріалу, фонтаном дотепу, таланту, знання. Сього потребує читач, покупець, а напням – річ другорядна або й зовсім індиферентна – може бути, може й не бути, і переважна більшість читачів зовсім не цікавиться ним» [2, с. 108–109].

З фінансуванням випуску українських газет ситуація була надзвичайно складною. Воно здійснювалося завдяки підтримці таких жертвних видавців, як Є. Чикаленко, що багато років покривав багатотисячні збитки «Ради», поодиноким жертвам ідейних українських громадян і незначним коштам від нечисленних передплатників українських газет і журналів. Через слабку матеріальну базу однією з головних проблем українських видань та їхніх видавців було залучення до них усіх більш-менш талановитих українських дописувачів, які працювали би більше за ідею, ніж за пристойну зарплатню. І, очевидно, далекі не всі вони готові були працювати ледь не безоплатно.

Навіть Є. Чикаленко, попри його нібито значний капітал великого господаря-землевласника, не міг повною мірою матеріально забезпечувати роботу талановитих дописувачів. Його редакція не мала можливості достойно

оплачувати роботу працівників, пропонуючи їм мізерні (на тлі російськомовних видань) гонорари. Через це українські письменники, для яких літературна праця була єдиним заробітком, змушені були вміщувати свої твори в російських виданнях, щоб залишатися «майстрами пера», а не перетворюватися на «літературних шкап» [9, с. 71]. Із цими словами можна погодитися, але лише частково. На тих самих умовах працювали й ті ентузіасти, чия праця була основою діяльності українських газет.

Так, один із найбільш плодovitих авторів газети «Рада», який декілька разів згадується Є. Чикаленком у щоденнику, М. Гехтер, зауважував, що «збагатити на цій праці все-таки не було можна. Колись, за часів “Громадської Думки” та в перших тижнях “Ради”, платили там за рядок 5 копійок гонорару. Але цих щасливих часів я вже не застав. За моїх часів платили за рядок 3 копійки, а хто мав відділ, тому платили по копійці за рядок. Виїмковий гонорар платили тільки Винниченкові, Олесеві та ще, здається, Єфремову, але про останнього сказати це напевне не можу. А що я від р. 1908 майже без перерви мав який-небудь відділ, чи то “3 газет та журналів”, чи “Державну Думу”, чи “По Росії”, чи “По Україні”, то діставав за статті по копійці за рядок. Треба було отже написати тисячі й тисячі рядків, щоб при кінці місяця одержати хоч кілька десятків рублів» [13, с. 22].

У такому ж складному матеріальному становищі перебували й решта українських журналістів, які ставали професіоналами разом зі становленням української преси і які задля заробітків і професійного зростання часто підпрацьовували в російськомовних виданнях. Ситуація, коли українські часописи та їхні видавці не могли заробити навіть на покриття видатків, була явищем негативним. Це призводило до занепаду і припинення виходу видань, часто – після дуже нетривалого існування. І, як зазначав М. Грушевський, – «се дуже сумно з огляду на незвичайно важне, просто-таки універсальне значіння, яке здобуває тепер газета в житті суспільності. Впливи школи, літератури, сцени ідуть на другий план перед щоденним, неустанным впливом газети, яким проводить вона ціле життя від малку до останку сучасного чоловіка, переймаючи його своїми поглядами, ідеями, переконанням, з невблаганним методизмом краплі, що довбить камінь» [2, с. 109].

Для вирішення матеріальної сторони видавничої справи ні в Грушевського, ні в Чикаленка не було єдиного шляху і певності. Обидва розуміли, що бездефіцитним випуск українських часописів може бути за рахунок або збільшення числа передплатників, або підвищення ціни видання. Є. Чикаленко писав, зокрема, в записі від 20 серпня 1910 р., що «в редакції починають звикати, що ціна на “Раду” з будучого року буде 10 рублів. Завідуючий конторою Г. Шерстюк навіть завіряє, що число передплатників значно не зменшиться, а я думаю, що останеться їх не більше тисячі. Правда, ми у вересні розішлемо передплатни-

кам відозву, в якій розкажемо, що становище газети небезпечне і будемо прохати, щоб розповсюджували газету. Цим ми підготуємо передплатників, і вони не здивуються і не обуряться на нас за побільшення ціни, то може небагато з них і відпаде» [8, с. 110].

Такі думки були породжені скоріше відчаєм, аніж реальним сподіванням видавця єдиної щоденної газети в підросійській Україні. Кожного року «Рада» давала шалені дефіцити, що сягали десятків тисяч рублів, які Є. Чикаленко мав покривати із власної кишені. Збільшення вартості передплати мало стати крахом для газети як комерційного підприємства. Видання ж газети винятково для патріотів призвело б до повного припинення її виходу в умовах аморфності та незрілості українського суспільства.

У статті «Видавнича криза» М. Грушевський відмітив характерну для тодішньої ситуації особливість, що «українська суспільність так тісно притикає до російського життя, так глибоко перейнята інтересами російської суспільності, що такого відречення на користь рідної культури не можна від неї сподіватися. Стараючися стати на власні ноги – здешевлюючи кошти продукції (а з тим, очевидно, і понижаючи свою внутрішню вартість), а підіймаючи ціну, – українська преса буде ослаблювати свою конкурентну силу супроти преси російської, буде тратити свою силу притягання. Дорогі ціною, а бідненькі змістом українські листки чи зшитки в нинішніх обставинах будуть з милосердя тримати тільки “дуже свідомі” чи завзяті українці, розмірно в дуже невеликім числі» [2, с. 111].

У тому, що слова М. Грушевського про «дуже свідомих» українців цілком відповідали реальному стану речей, можна пересвідчитися з публікації Є. Олесницького «Статистика національної свідомості нашої інтелігенції», вміщеної в числі 6 львівської газети «Діло» за 1908 р. Згадуючи про кількість передплатників ЛНВ у Галичині, він зазначав: «Загальне число – 791. З числа 658 абонентів зі Східної Галичини припадає 112 на священників, 122 на народних учителів, а 424 на іншу світську інтелігенцію ... Між передплатниками не бачимо багатьох вищих, високопоставлених ... людей, для котрих передплата не робить ніякої рубрики, а котрих годі посудити о те, щоб їх не обходило, ... щоб не інтересував їх духовий і літературний рух український ...» [23, с. 3].

На те, що серед українців, які на словах були щирими патріотами і відстоювали українську справу, було досить мало бажаючих жертвувати матеріально, вказував і Є. Чикаленко. Зокрема, він писав П. Стебницькому: «Їздив у Катеринослав на з'їзд сільських хазяєв, сподівався там залучити якогось степового тура і запрягти його в ярмо, щоб легше було мені тягти «Раду», але дурно тільки згаяв час і розтратив з сотню рублів. Ті, що не мають грошей, захоплюються до глибини кишені, а ті, що мають гроші, – тільки до глибини душі, і в результаті нуль і багато гарячих слів, обіцянок ширити ... а в результаті одні поради, які я чую вже

п'ять років; то що ж іншого можна сподіватися від людей безгрішних, а грошовиті кажуть, що очевидно се мертво діло, коли його стільки років треба підтримувати, а на мертво діло не варто й грошей витратити» [9, с. 74–75].

Крім того факту, що українські громадяни не вважали за потрібне витрачатися на такі ефемерні для них речі, як українські газети, помітний вплив на розвиток національної преси мали «свари в товаристві» і відсутність єдності думок навіть у таких начебто непринципових речах, як правопис. Як характерний слід згадати епізод кінця 1910 р. Є. Чикаленко в записі від 29 грудня занотував, між іншим, таке: «В минулий понеділок, коли у мене зібралася майже вся редакція “Ради”, я, прочитавши статтю Грушевського, надруковану в № 50 “Села”, висловив свій давній афоризм: “Щоб нам з галичанами не ділитися, треба нам відділитися” і запропонував з нового року писати в “Раді” ся окремо. Господи, що знялось! Всі рішучо гостро виступили проти, доводили, що це не має ніяких наукових підстав, що нехай галичани приймають наш правопис, а не ми їхній, бо нас 30 мільйонів, а їх 3 і т. д.» [8, с. 134].

Відмічаючи анархічний склад характеру українців, Є. Чикаленко із сумом констатував, що навіть серед найближчих соратників є ті, що «залюбки підуть на розкол в українському русі, незважаючи на наслідки, які він матиме для українського життя. У таких умовах навіть те незначне число передплатників, які мали українські видання, свідчило на користь того, що українська преса не була справою марною, а виключно потрібною для поширення національної свідомості, створення національної ідеології, була тим цементом, який зв'язував поодинокі клітини народного тіла в один організм» [13, с. 43].

Сам Є. Чикаленко також не завжди був до кінця послідовним і об'єктивним у своїх оціночних судженнях. Успіх і популярність селянського тижневика «Село» для нього були вочевидь досить болісним моментом, зважаючи на його більш ранні спроби заснування селянського часопису. З цієї причини він, цілком поважаючи М. Грушевського за його роль в українському національному відродженні, досить скептично ставився до проваджуваної ним видавничої справи.

Щодо перспектив видання українських газет у записі щоденника від 20 серпня 1910 р. Є. Чикаленко занотував: «... є чутка, що буцім М. Грушевський висловився, що якби “Рада” перестала існувати, то він узявся б видавати щоденну газету. По напрямку, очевидно, та газета не відрізнялась би від “Ради”, вона була б поступовою і цілком порядною, але це була б газета Грушевського, а не громадська. Він писав би в ній чудові публіцистичні статті, яких тепер ніхто не напише, бо він, безумовно, стоїть головою вище всіх нас, але мова його така тяжка, що широка публіка його статей не читає, а через те вони й мало значення мають ... з російських українців тільки люди, народжені в західній частині України, можуть вільно читати писання Грушевського і розуміють всю надзвичайну

цінність його статей. І так, близьке співробітництво Грушевського в газеті мало поліпшило би її, а хазяйнування його в газеті, може, ще пошкодило б її, як шкодить у “ЛНвіснику” та в “Селі”» [8, с. 111–112].

У цих та інших пасажах на кшталт «якби й щоденна газета була в руках Грушевського, то й вона б стала його лейб-органом, в якому дрібненькі, підлесливі людиці курили б йому фіміам і зробили б газету такою нудною, як і “ЛНвісник”» [8, с. 112] слід вбачати, в першу чергу, не стільки заздрість видавця газети у зв’язку з успіхами конкурента і його публіцистичної праці, скільки уособлення тих проблем, які стояли перед усією тодішньою українською пресою. На відміну від російськомовних видань, їй бракувало масовості й репрезентативності, через що газетна справа була справою одиниць, які в силу цієї обставини ставали об’єктом критики не лише ідейних ворогів, але й ідейних соратників.

Разом з тим відзначимо, що у справі видання «Ради» Є. Чикаленко стояв до кінця, жертвуючи весь свій час, енергію і кошти на справу видання цієї єдиної щоденної української газети. Її значення для розвитку вітчизняного національного життя перед Першою світовою війною важко переоцінити.

Так само і для М. Грушевського видавнича справа, яка мала охоплювати всі сфери національного життя, була пріоритетом у часи після революції 1905 р., коли з’явилися можливості легально заявити про існування українського руху та й взагалі українців як нації. Головним для нього було розуміння, що преса, українські газети і журнали мають спиратися на широку підтримку народних мас.

У зв’язку з припиненням виходу тижневика «Село» М. Грушевський стверджував: «І сей факт – наскільки свідоме українство має або не має за собою народні маси, наскільки воно опирається або не опирається на національно усвідомлене селянство, робітництво, інтелігентський пролетаріат – сей факт чи свідомість його передовсім рішають і впливають на те, наскільки рахуються з українським життям, наскільки ним інтересуються, “люблять чи ненавидять”, знають або хочуть знати в поступових російських і всяких інших кругах. Тут кінець кінцем розв’язка сього пекучого для російських українців питання. Про нього поговорити мушу хіба осібно, а тепер хочу тільки зазначити, що одинока певна дорога його розв’язання лежить через політичне і національне усвідомлення народних мас, а для сього в нинішніх обставинах один спосіб – створення можливо найкращої чи найбільш ріжносторонньої популярної літератури і преси та їх поширення діяльне, енергійне і неустанне» [2, с. 188].

Наукова новизна розвідки полягає в розширенні бази наукових знань у галузі дослідження української періодики, історії українського національного руху початку ХХ ст., грушевськознавства, залученні до наукового обігу низки маловідомих широкому загалові дослідників матеріалів, вміщених на сторінках українських видань початкового етапу становлення національної преси. Аналіз

публікацій М. Грушевського та щоденника Є. Чикаленка дозволяє визначити їхні погляди на основні проблемні питання, з якими стикалися видавці україномовних часописів після революції 1905 р. у Російській імперії, роль і значення друкованого слова рідною мовою для формування національної свідомості українців.

Висновки. Видавнича діяльність була ключовою в діяльності М. Грушевського та Є. Чикаленка після революції в Російській імперії 1905 р. Для першого з них вона набула всеосяжного характеру після перенесення ЛНВ до Києва в 1907 р. Українська преса для М. Грушевського була джерелом відродження української національної ідеї, українські часописи, які виходили за його безпосередньої участі, мали на меті поширення українського руху, зростання національної свідомості українських селян і робітників, підвищення рівня їхньої освіти. Розуміючи вагу і значення друкованого слова, він не міг обмежитися лише виданням ЛНВ чи «Записок УНТ», спрямованих на аудиторію фахових учених чи просто високоосвічених громадян. Саме тому М. Грушевський реалізував на практиці ідею створення селянсько-робітничих часописів «Село» і «Засів», які були одними з вагомих факторів пробудження національної свідомості в найменш освіченому селянському середовищі.

Для Є. Чикаленка справою життя, що поставила його на найвищий щабель серед персоналій української історії ХХ ст., стало видання щоденної газети «Рада». Проблеми, які йому доводилося вирішувати під час виходу газети, були типовими для нечисленного кола видавців української преси початку ХХ ст. Питання мови і правопису, що розколювали середовище української інтелігенції, адміністративні утиски, брак талановитих журналістів і загалом газетних працівників, скоординованих на працю в україномовних виданнях, аморфність та інертність українського громадянства в Російській імперії, ідеологічна та ідейна невизначеність, спричинена нею байдужість більшості українців з малоросійською ментальністю, постійний брак коштів – з усіма цими проблемами довелося зіткнутися як М. Грушевському, так і Є. Чикаленку. Їхні погляди і бачення шляхів розвитку української справи мали велике значення для становлення національної преси, яка завдяки титанічній напруженій праці двох видатних Синів України заклала в широких народних масах основи національної свідомості та створювала підґрунтя, на якому розвивалася національна ідеологія.

Список використаних джерел:

1. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор модерної української нації. Київ : Смолоскип, 2016. 840 с.
2. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2002. Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». 2005. 704 с.

3. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2002. Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». 2005. XVI, 774 с.
4. Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. 2004–05. № 3–4; (2004); 1 (2005). С. 25–46.
5. Тельвак В. В. Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет // Український селянин. Черкаси, 2018. Вип. 19. С. 127–134. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2018-19-127-134>
6. Ткаченко І. «Село» – перша українська суспільно-політична селянська газета // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2005. Вип. 10. С. 91–104.
7. Цибенко І. Українська періодика у творчому житті Михайла Грушевського // Вісник Книжкової палати. 2012. № 11. С. 1–4.
8. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. : Документально-художнє видання. Київ, 2004. Т. 1. 428 с. : іл.
9. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи : моногр. Київ : Темпора, 2009. 544 с.
10. Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій // Грушевський М. С. Твори у 50 т. Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». Львів : Світ, 2005. С. V–XVI.
11. Грушевський М. До наших читачів в Росії // ЛНВ. 1907. Кн. 1. С. 2.
12. Грушевський М. До наших читачів в Галичині // ЛНВ. 1906. Кн. 10. С. V.
13. М. Гехтер: Спогади. Листи до М. Грушевського / упоряд., вступ та прим. І. В. Ткаченка. Київ, 2005. 64 с.
14. Грушевський М. Наша газета // Рада. 1907. № 1. С. 1–2.
15. Грушевський М. Не дозволяти! // Село. 1910. № 12. С. 1–2.
16. Грушевський М. Колишня освіта і теперішня темнота // Село. 1909. № 5. С. 1–2.
17. Грушевський М. На новий рік // Село. 1910. № 1. С. 2.
18. Грушевський М. До наших читачів // Село. 1909. № 1. С. 1–2.
19. Грушевський М. З новим роком! // Село. 1911. № 1. С. 1–2.
20. Грушевський М. До наших читачів // Село. 1911. № 9. С. 1–2.
21. Дописи // Село. 1910. № 37. С. 8.
22. Грушевський М. Нема права // Село. 1910. № 17. С. 1–2.
23. Олесницький Є. Статистика національної свідомості нашої інтелігенції // Діло. 1908. № 6. С. 3.

Ihor Tkachenko,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Researcher of Department of Press Studies,

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-8276-3778

e-mail: tkachenko@nas.gov.ua

Larysa Matviichuk,

Candidate of Sciences in Social Communications

(Ph. D. in Sciences of Social Communications)

Researcher of Department of Archival Science and Documentation

of Institute of Archival Studies,

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-7230-9053

e-mail: l.matvijchuk@ukr.net

Problems of formation of Ukrainian national press in opinions of Mykhailo Hrushevskiy and Yevhen Chykalenko

The goal of the work. The research concerns the consideration of key problems of formation of Ukrainian national press in the beginning of the 20th century on the basis of Mykhailo Hrushevskiy's journalism, firstly publications in the popular weekly "Village" and materials of Yevhen Chykalenko's diary. **The methodology** is in the use of heuristic and problem-searching method combined with a critical analysis of materials published by Mykhailo Hrushevskiy in Ukrainian press, which consider ways and problems of formation and development of the Ukrainian periodicals in the beginning of the 20th century. **The scientific novelty** of this research is to expand the basis of scientific knowledge in the fields of researching the Ukrainian periodicals, history of the Ukrainian national movement in the beginning of the 20th century, Hrushevskiy's studies, implication in scientific circulation of a number of little-known researchers published in Ukrainian press of the initial period of the national press. The analysis of Mykhailo Hrushevskiy's publications and Yevhen Chykalenko's diary gives an opportunity to determine their views on the main problematic topics faced by publishers and editors of Ukrainian language press after the 1905 Revolution in the Russian Empire, the role and significance of the printed word in the native language in the forming of Ukrainian national consciousness. **Conclusions.** It was established that the issues of development of the Ukrainian press, its distribution and influence on the formation of national consciousness were the main tasks for both prominent leaders of the Ukrainian movement and their views and though their views on the perspectives of the Ukrainian press differed, but at key moments were similar. And the main point in their publishing and publicist activity was the understanding that Ukrainian newspapers and magazines should only rely on the wide support of the masses.

Key words: Mykhailo Hrushevskiy, Yevhen Chykalenko, Ukrainian press, popular weekly "Village", diary of Yevhen Chykalenko, journalism of Mykhailo Hrushevskiy.

*Стаття підготовлена 20 листопада 2020 року;
подана до друку 8 грудня 2020 року.*